

Fataburen 1980

Fataburen

1980

Tillverkning af Nationalgrupper till Paris Utställningen 1867

Fataburen

1980

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Ebbe Schön

Omslagsbilden: I Södermans ateljé.
Dockor tillverkas för Parisutställningen 1867.
Akwarell av Fritz von Dardel. Privat ägo.
Foto: Ulla Wäger, Nordiska museet.
Omslagsarrangemang: Håkan Lindström.

© 1980 Nordiska museet och respektive artikelförfattare.
Tryckt hos Bohuslänningens AB, Uddevalla 1980

ISBN 91 7108 187 9

Urmakaren Erik Persson i Folkärna

Brynolf Hellner

Erik Persson odlade under 1700-talet en gård i Bollsjö by i Folkärna socken i Dalarna och var, liksom många samtida i denna del av landet, tvungen att för sitt uppehålle idka vad man kallade handaslöjd vid sidan av jordbruket. Han utförde såväl finare järnsmide som annat metallarbete och utmärkte sig som särskilt skicklig och driftig. I socknen fanns koppargruva med kopparhytta samt masugnar och bergsmanshytta, varför möjligheterna att skaffa råmaterial på nära håll var goda.

Om Erik Perssons kunnighet vittnar bland andra den för omfattande studieresor främst i norra Sverige kände västeråsköpmannen Abraham Abrahamsson Hülphers. Han förde på sina resor noggranna anteckningar och lät sedan trycka dessa. Den första av hans reseskildringar var *Dagbok öfver en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*. Däri skriver han om Folkärna, att åkerbruket var ringa och att många var hänvisade till handaslöjder. I synnerhet hade Erik Persson visat en särdeles drift och färdighet i urmakeriprofessionen samt allehanda gjutet pinsbackarbets och finare smidesarbets förfärdigande, så att han med sina söner gjorde vackra knivar, lås, handyxor och dylikt, med eller utan inläggning.

Erik Persson hade sålunda ett ovanligt brett register. Hülphers berättar, att han också visat prov på sin tillverkning för Kungl Kommerskollegium, bland annat ett kalendarium av mässing. Dessa uppgifter bekräftas av ingen mindre än Samuel Schröderstierna, som sedan augusti 1753 var direktör för "den finare järn- stål och metallfabrikationen i riket". Under ett flertal resor inom landet i denna sin egenskap

hade han förvärvat en grundlig kännedom om tillståndet i fabriker och verkstäder. Resultatet blev fem utförliga rapporter, s k berättelser, mellan åren 1755 och 1769 med ingående redogörelser för huvudsakligen de större fabrikerna och verkstäderna samt deras tillverkning och organisation. Berättelserna innehåller också förslag till förbättringar och rationaliseringar av arbetsmetoderna samt modernisering av produkterna.

Två av berättelserna är 1925 utgivna av trycket genom Carl Sahlin och Gösta Malmberg, nämligen de från 1755 och 1760. Det är i den senare av dessa Erik Persson omnämnas. I övrigt behandlar Schröderstierna, som vid denna tid ännu bar sitt borgerliga namn Schröder, endast undantagsvis det s k bondsmidet. Som direktör var Schröderstierna underställd Kungl Kommerskollegiet, dit han lämnade sina rapporter, men var fortfarande assessor vid Jernkontoret. Om Erik Persson, konsekvent kallad bonden, berättar Schröderstierna, att denne vid ett besök i Stockholm 1756 uppvisat åtskilliga prover, vilka utvisade att han ägde en för "folk av hans stånd" mindre vanlig skicklighet. Som exempel på tillverkningen anger Schröderstierna åtskilliga sorters väggur samt annat smått arbete av järn, stål, mäs-sing, silver och pärlemor, förgyllt och grave-rat, såsom knivar, lås, dosor, kalendaria perpetua och nokturnaler m m.

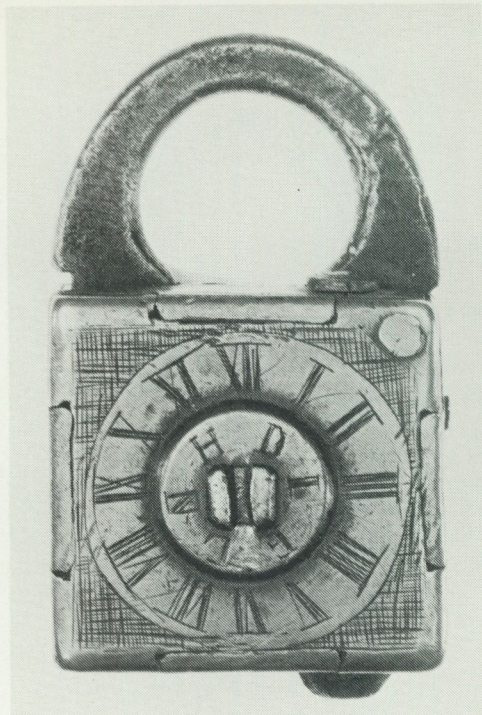
Enligt Schröderstierna hade Erik Persson 1758 å egna och sönerns vägnar anhållit hos Kommerskollegiet att få utöva näringen under åtnjutande av Kungl manufakturprivilegierna. Perssons anhållan behandlades enligt Kommerskollegiets protokoll den 31 oktober 1758 men avsåg enligt protokollet endast de båda sönerns rätt att jämte lant-

brukets skötande "utan åtal" få förfärdiga varjehandat smått arbete i silver, järn, stål och mässing. För egen del ansåg sig Erik Persson tydligen icke behöva något särskilt tillstånd.

Skillnaden mellan ansökans ordalydelse och Schröderstiernas sätt att referera den är värd att observera, eftersom den visar skillnaden i uppfattning hos utövaren av ett livskraftigt hantverk å ena sidan och å andra hos myndigheterna som betraktade verksamheten som olaglig. Schröderstiernas formulering kan vara ett försök att legalisera Erik Perssons rörelse.

Kommerskollegiet beslöt att remittera ansökan till landshövdingen i Kopparbergs län Bernh v Hauswolff. Den 1 mars 1759 förelåg landshövdingens svar med redogörelse för Erik Perssons tillverkning och med två knivar bilagda som prov. Ärendet överlämnades till Schröderstierna för utlåtande, och det är tydligen på landshövdingens skrivelse Schröderstierna baserar sin redogörelse. Något Kommerskollegiets utslag har dock icke kunnat återfinnas. I sin berättelse 1760 skriver Schröderstierna också att honom veterligt något utslag då ännu ej blivit meddelat.

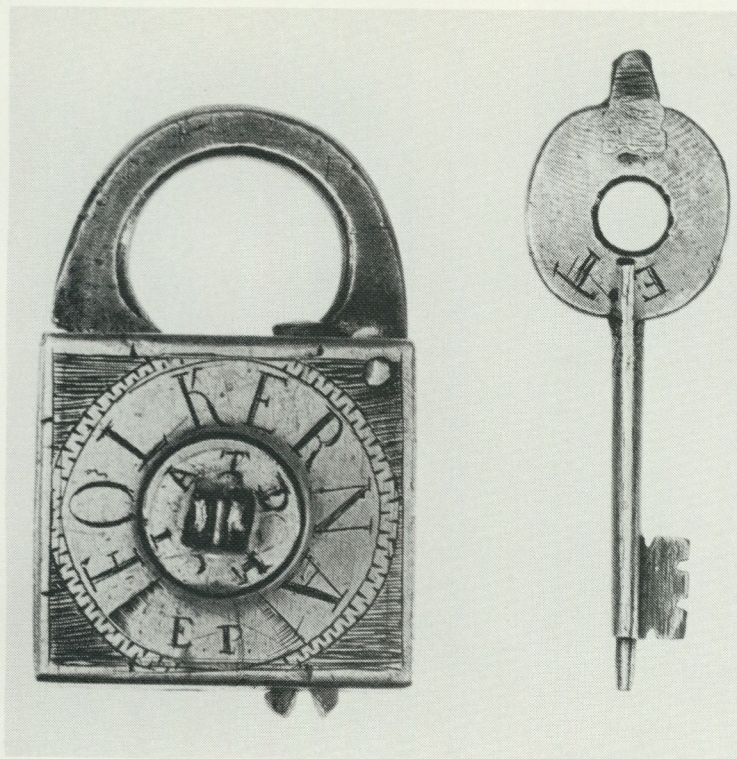
Erik Persson fortsatte emellertid utan hinder sin tillverkning i Bollsjö till sin död 1794. Han bodde på moderns fädernegård, där han var född. Fadern var son till bergsmannen Jan Matsson i Olsbenning i Karbennings socken, som visserligen ligger i Västmanland men gränsar till Folkärna. Per Jansson kom till Bollsjö vid 23 års ålder och gifte sig 1705 med bonden Erik Ilianssons 18-åriga dotter Karin. De unga bodde kvar i faderns gård och där föddes sonen Erik 1707. Han gifte sig i sin tur 1728 med Margareta Olsdotter från det närbelägna Pellbo. Redan 1730 dog emellertid Margareta i barnsäng och Erik Persson gifte följande år om sig med Kerstin Henriksdotter från Tomasbo i grannsocknen By. Med henne hade han de båda sönerna Anders, född 1735, och Jakob, född 1744. Anders gifte sig 1761 med Kerstin Ersdotter från Sonbo men bodde kvar i föräldrahemmet och dog barnlös endast två år efter fadern. Jakob gifte sig

Hänglås, konstlås. För att nyckeln skall kunna införas måste först en spärr för nyckelhålet föras åt sidan och sedan rätt bokstav på den inre, rörliga skivan ställas mot rätt siffra i urtavlan. På motsatt sida är graverat namnet FOLKERNÄ och Västmanlands tre eldsprutande berg. Inv nr 72 260.

med klockaränkan Lisa Persdotter i Backa 1766 och flyttade dit. Han fick visserligen en son men denne dog före fadern och även Jakob var vid sin död 1779 barnlös.

Båda Erik Perssons söner var nämndemän, Jakob var dessutom 1771 förordnad till revkarl, en slags biträdande lantmätare. Anteckningarna i dödboken vid hans fränfälle är utförliga och omtalar att han hemmalärde faderns hantverk och att han gick i skola i Västerås. Om Anders är uppgifterna betydligt sparsammare men även han lärde faderns yrke. Anteckningarna i dödboken

Hänglås av samma konstruktion som på bild s 39, signerad med Erik Perssons initialer E P. På nyckelns ögla finns en mejsel varmed spärren för nyckelhålet förs åt sidan och den inre skivan vrides så att bokstaven T på denna kommer mot E i FOLKERNÄ, vilket anges på öglan. Inv nr 147741.

vid Erik Perssons död formar sig till en verklig levnadsbeskrivning, som visar att han var en aktad man. Hans andra hustru dog i maj 1769, och redan på hösten samma år gifte han om sig med den tjugufyååriga Brita Andersdotter från Ångermansbo. Hon gifte efter mannens död i sin tur om sig med bergsmannen Jan Olsson, en ånkling i Lilla Nickarvet i socknen, och flyttade dit.

Hülphers uppger i sin dagbok att Erik Persson började sin verksamhet som urmakare år 1731, vilket sammanfaller med tiden för hans andra giftermål. Följande år upptas han för första gången med eget hushåll i mantalsförteckningen, vilket stöder Hülphers uppgift. Det första verkliga beviset för att Erik Persson tillverkade ur får man 1743, då han med sin hustru stod fader för en flicka från Bollsjö och i dopboken tituleras urmakare. Samtidigt brukade han

också sitt hemman med beröm enligt Hülphers utlåtande.

Av Erik Perssons tillverkning har hittills endast fyra hänglås kunnat identifieras, alla i Nordiska museets samling. Två är signerade med initialerna E P och har liksom ett tredje utan initialer också sockennamnet: FOLKERNÄ. Det fjärde som saknar både initialer och sockennamn är visserligen också något enklare men till såväl konstruktionen som framför allt dekorationen så likt de andra att attribueringen kan betraktas som säker.

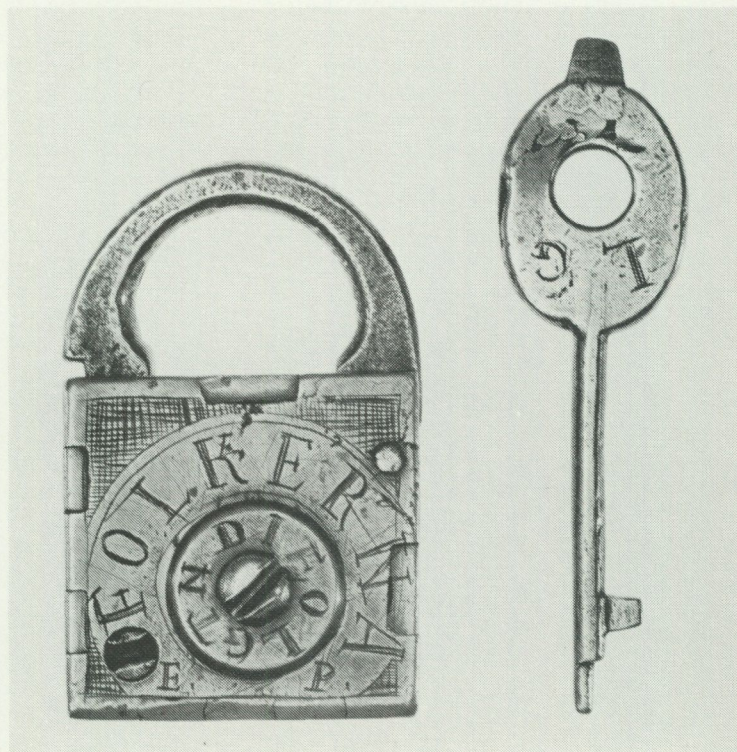
Alla låsen har låshus av mässing, byglar och inrikten av stål. Låshuset är helt täckt med en primitiv men frisk och säker gravyr. Bårderna är på alla låsen mycket lika varandra och är av två slag. En typ består av en enkel repstav, den andra av en bladstav närmast liknande ett spjålstaket. Två av låsen

har dessutom en osymmetrisk akantusran-
ka, alla tomma ytor utfylls av sgraffering.
Tiden för låsens tillkomst framgår av att ett
av de signerade och det helt osignerade har
Gustav III:s namnskiffer. Det osignerade lå-
set har på baksidan Dalarnas vapensköld
med de korsande pilarna. På det ena signe-
rade finns i stället Västmanlands tre eld-
sprutande berg, texten Folkerna anger dock
ursprunget.

Låsens storlek är måttlig, höjden med by-
gel varierar mellan 4,5 och 5,6 cm, bredden
mellan 3,0 och 3,3 cm. Tjockleken är något
under 2,0 cm. Tekniskt är de ett slags konst-
lås med olika anordningar för att hindra
obehöriga att öppna låset, även om de har
nyckel. Sådana anordningar har funnits på
lås mycket länge men var särskilt vanliga
under 1700-talet, som kan uppvisa en rik
flora av ofta mycket sinnrika uppfinningar.
Erik Perssons lås har två slags extra spär-

rar. På alla finns en invändig klaff för nyckel-
hållet. Innan nyckeln kan föras in måste
denna föras åt sidan, vilket sker genom att
man vrider på ett kullrigt skruvhuvud. Tre
av låsen, icke det helt osignerade, har dess-
utom i inriktet kubiska klossar som måste
ställas i rätt läge för att nyckeln skall få fri
passage. Inställningen sker genom att rätt
bokstav på en vridbar skiva framtill på låset
placeras mot rätt siffra i en på det ena låset
graverad urtavla med romerska siffror eller
mot rätt bokstav i namnet FOLKERNA som
på två av låsen står i stället för siffror. Ski-
vorna vrides också de genom kullriga skruv-
huvuden. Nycklarna till de båda låsen med
namnet FOLKERNA är ursprungliga och
har på öglorna ingraverade bokstäverna
som skall ställas mot varandra. Upptill är
öglorna utsmidda till mejslar varmed skru-
varna vridas.

Dessa fyra lås är de enda hittills kända

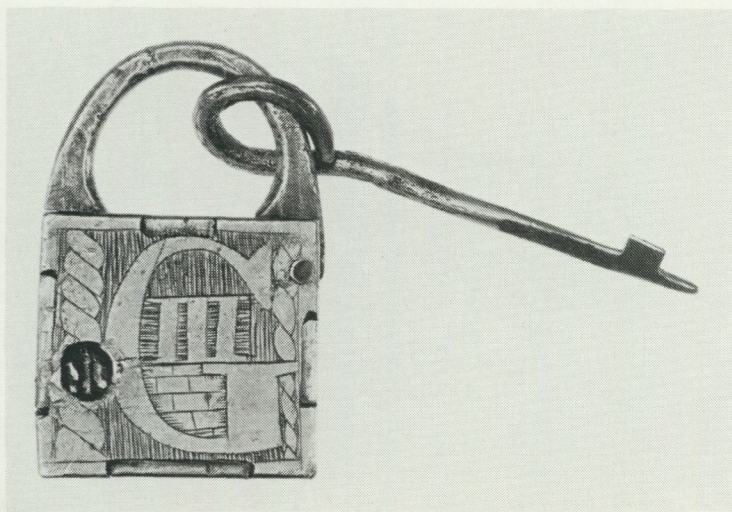
*Hänglås, mycket likt
föregående. G i den
inre skivan skall
passa mot L i FOL-
KERNA. Också detta
är signerat E P.
Inv nr 245 189.*

arbetena av Erik Persson. Med tanke på att han verkade som urmakare under så lång tid och hans arbeten enligt Hülphers röntestor uppskattning vida omkring är detta ganska anmärkningsvärt, så mycket mer som just ur ofta signerades och i stor utsträckning bevarats. Att Erik Persson använde endast initialerna EP i sin signatur var vid den tiden ovanligt och hindrar naturligtvis icke att han i andra sammanhang kan ha använt den vedertagna formen EPS. I källorna omtalas endast att han tillverkat väggur, vilka var något enklare än de så omtalade golvuren, kända kanske främst från Mora.

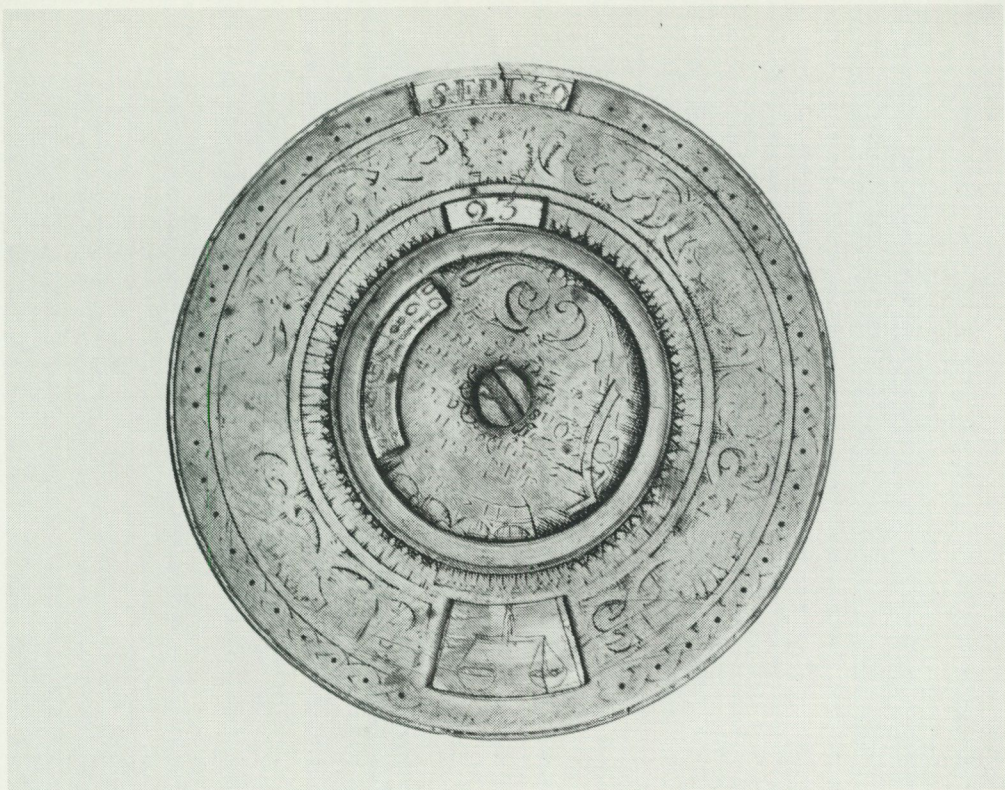
Att inga av Erik Perssons knivar påträffats är mindre förvånande. Troligen är det vid tillverkningen av dessa han utom pärlemor också använt silver. Något silversmide i egentlig mening har han knappast ägnat sig åt. Säkerligen var knivarna liksom låsen dekorerade. Samma sak gäller de dosor han gjort. Snusdosor av mässing var mycket vanliga under 1700-talet, särskilt en platt, långsmal typ med pressade eller graverade bibliska eller mytologiska motiv på locket. Många av de bevarade dosorna är av utländsk, industriell tillverkning, men flera kommer också från tillverkning inom lan-

det från senare delen av 1700-talet, först från Bjurfors nära Avesta, senare från Skultuna bruk (Turén 1976). Exempel finns emellertid också på sådana utförda av bondsmeder. Utom dosor med de nämnda motiven finns också sådana med kalendrar av runstavens princip på locket. En sådan kan man tänka sig att Schröderstierna kallat kalendarium perpetuum men det är troligare att Erik Persson gjort verkliga kalendrar.

Sam Owen Jansson har i Fataburen 1965 redogjort för de i hemmen vanligaste typerna av kalendrar avsedda att kunna användas flera år, s k ständiga kalendrar i form av väggtaflor, ibland med påskriften: CALENDARIUM PERPETUUM. På baksidan hade dessa rörliga delar i form av skjutbara rem-sor eller vridbara skivor, så att i på framsidan utskurna öppningar kunde avläsas det för året gällande gyllentalet, veckodagens datum, månfaserna i varje månad, påskdatum, klockslagen för solens upp och nedgång m m. Kalendrarna var tryckta på papper, målade på papp eller någon gång utförda i metall. I Sam Owen Janssons artikel avbildas en praktkalender av förgylld brons, emaljerad och målad av emaljmålaren Antoine-Nicolas Martinière för Ludvig XV av

*Hänglås, mindre än de övriga och enklare men säkerligen också det gjort av Erik Persson.
Inv nr 73 134.*

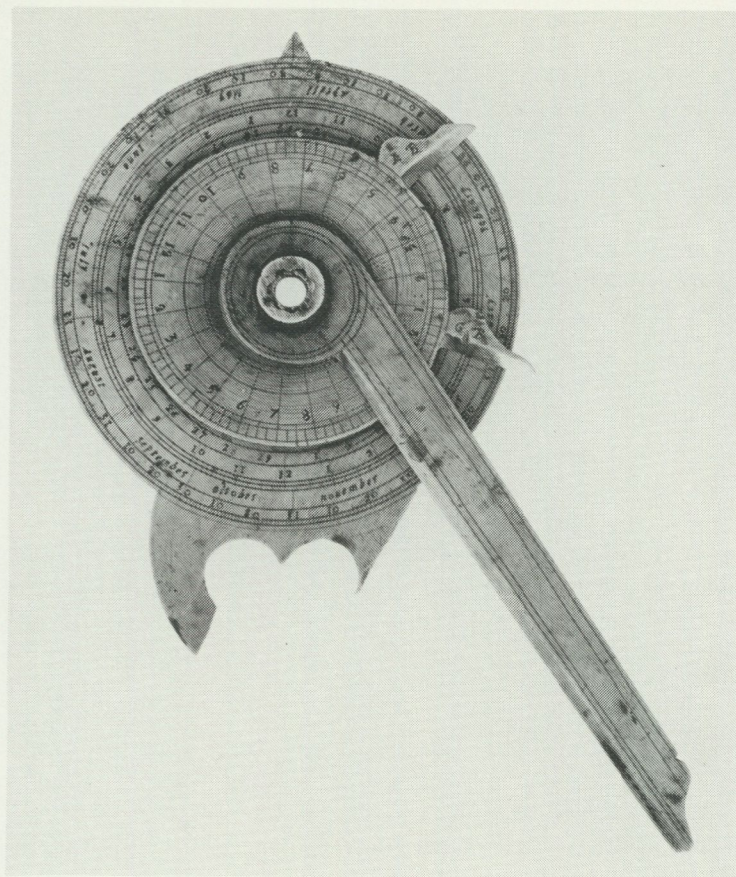

Calendarium perpetuum av mässing från Söderbärke i Dalarna. Efter inställning visas veckodagarnas datum i den innersta rundeln. Kan vara gjort av Erik Persson. Inv nr 57934.

Frankrike. Förändringen av den mycket innehållsrika kalendern sker genom omflyttning av rektangulära brickor.

Betydligt enklare är en likaledes avbildad norsk kalender av tenn med två vridbara, runda skivor på baksidan, en något större för veckodagarnas datum, en mindre med månadens namn och djurkretstecken samt dagantal och genomsnittliga antalet timmar dag och natt jämte timslagen för solens upp- och nedgång. Den större skivan måste naturligtvis ställas om varje vecka, den mindre en gång i månaden. Det är en kalender av denna typ Erik Persson kan tänkas ha gjort. Det finns emellertid också små behändiga evighetskalendrar av ett fickurs

storlek, som förefaller vara från samma tid. De är av mässing och består av tre runda skivor. Två är sammanlödda i kanten, den tredje något mindre är insatt mellan dem och vridbar. Nordiska museet har två sådana kalendrar, en som är inköpt på Hammers auktion i Köln är ett mycket elegant arbete. Text och ornament är graverade på båda sidor, som båda också har öppningar för avläsningar på skivan i mitten. På ena sidan avläses veckodagarnas datum, på den andra månadens namn och dagantal samt djurkretstecken, högtidsdagar, dagens och nattens längd samt tiden för solens upp- och nedgång. Där står också beteckningen: CALENDARIUM PERPETUUM. I övrigt är

Nokturnal av trä med engelsk text. Visarna på den mindre skivan har beteckningarna GB och LB för Great resp Little Bear. Före användningen inställes visaren för den aktuella stjärnbilden på datum i större skivan. Tiden avläses på den mindre skivan. Det pilformade skaftet är avbrutet. Inv nr 45 765.

texten på svenska och den angivna tiden för solens upp- och nedgång överensstämmer närmast med förhållandena i södra Sverige.

Den andra betydligt enklare kalendern kommer från Söderbärke i Dalarna. Graverad endast på ena sidan visar den månadens namn, djurkretstecknen och dagantalet samt veckodagarnas datum. Till utseendet erinrar den om Erik Perssons lås. Mellanskivan är liksom på den finare kalendern förgylld, vilket kan ha sitt intresse med tanke på att Erik Persson också gjorde förgyllt arbete. Skivan vrides dessutom med ett skruvhuvud av samma slag som han hade på sina lås för att manövrera spärrarna.

Vad slutligen de nokturnaler beträffar,

som Erik Persson enligt uppgift skulle ha gjort, användes de till att med hjälp av polstjärnan samt Stora eller Lilla björn bestämma tiden på natten. Sådana instrument är kända sedan slutet av medeltiden men användes huvudsakligen på sjön, varför det är något förvånande att en smed mitt i landet skulle gjort sådana. Nokturnalet består av två runda skivor en större och en mindre samt en arm, alla förenade i centrum och vridbara. Mitt på finns ett genomgående hål och på den mindre skivans kant två visare, en för Stora björn och en för Lilla. Före användningen vrides denna skiva så att visaren för den stjärnbild som skall användas pekar på dagens datum, graverat vid

den större skivans kant. Så siktas Polstjärnan in genom hålet i mitten medan ett pilformat handtag på den större skivan hålles rakt ned. Sedan armen därefter ställts i linje med de bakre stjärnorna i den stjärnbild som användes, visar den tiden på den mindre skivan. Låt vara att den icke kan vara särdeles exakt. Nokturnaler är ganska ovanliga men Nordiska museet äger tre stycken, en av metall och två av trä, av de senare är det ena deponerat i Statens sjöhistoriska museum. (För uppgifterna om nokturnalerna och för litteraturanvisningar tackar jag intendenten Kjell Åkerblom vid Sjöhistoriska museet.) Utförandet gör det osannolikt att Erik Persson haft med deras tillkomst att göra men att han gjort nokturnaler förefaller vara klart. Däri och genom sin mångsidighet i övrigt skiljer han sig från sina samtida. Många svenska bönder var annars kända som kunniga hantverkare. I flera landskap fanns urmakare och bössmakare, kniv- och liesmeder. Urmakarna i Mora var särskilt berömda. De har ingående skildrats av Dag Trotzig i hans Dalarnas hembygdsbok 1973 publicerade undersökning. För metallhantverk också av annat slag har Lars Levander redogjort i avhandlingen Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft.

Tack vare dessa undersökningar har man en klar bild av handaslöjdarnas förhållanden, deras arbetsmetoder, hur verkstäderna var inrättade och vilka redskap och verktyg de innehöll. Samtliga var dock verksamma senare än Erik Persson och hade, tydligen som en följd därav, specialiserat sig på olika föremålstyper, till och med på olika detaljer inom urmakeriet. Specialiseringen synes som en följd av utvecklingen med tiden ha gått allt längre.

Eftersom Erik Persson tillhörde de tidigaste bondurmakarna hade det varit värdefullt att få veta hur hans verkstad var inrättad och vilka verktyg han hade, även om de icke kan ha skilt sig mycket från de senare man känner till. Tyvärr har dock inga bouppteckningar, som kunnat lämna viktiga upplysningar påträffats, vare sig efter Erik Persson själv, efter hans far eller båda

söner. (För efterforskningar efter bouppteckningar tackar jag amanuensen Andreea Browall vid Landsarkivet i Uppsala.) Synbarligen arbetade Erik Persson till en början ensam, först 1738 fick han en dräng som han sedan hade kvar i sin tjänst tills sönerna växt upp.

Var och hur han lärt yrket är tills vidare höljt i dunkel. Ingenting nämns därom i den för övrigt mycket utförliga levnadsbeskrivningen i hans nekrolog i socknens dödbok. Att närheten till Polhems Stjärnsund har haft sin betydelse är sannolikt men på intet sätt fastslaget. Förhoppningsvis kan flera föremål av hans hand påträffas och bidra till att kasta klarare ljus över denne intressanta representant för en i vårt land aldrig hantverkstradition.

Källor och litteratur

Otryckta

Riksarkivet, Stockholm. Kommerskol. Huvudarkiv. Prot. i handels och manufakturärenden. Mantalslängder. Kopparbergs län.

Stads- och landsarkivet, Falun. Folkärna kyrkoböcker. Husförhörlängd från 1660. Vigselsböcker från 1716. Dödböcker från 1716. Födelseböcker från 1688.

Tryckta

Colinder, P., Från Noaks duva till gyrokompassen. 1943.

Hülphers, A. A., Dagbok öfver en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757. 1763.

Jansson, S. O., Kalendertavlor. Fataburen 1965.

Levander, L., Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft. 2 Förvärvsarbete. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfsakademien för folklivsforskning. II:2. 1944.

Lindhagen, A., Om Callendaria Perpetua efter gamla stilen med rättade gyllental. Arkiv för matematik, astronomi och Fysik. Band 7 nr. 8.

Lithberg, N., Computus. Nordiska museets handlingar nr 29.

Schröderstierna, S., Berättelse över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759. Utgivna av Gösta Malmberg 1925.

Trotzig, D., Om urmakeriets ursprung. Dalarnas hembygdsbok 1937.

Turén, S., Mässingsdosor med kalenderpräglning. Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 1976.

Summary

Erik Persson, clockmaker, of Folkärna

The parish of Folkärna in Dalecarlia was one of the not so few districts in Sweden where agriculture was so meagre that the peasants were forced to procure extra income for their livelihood. Many engaged in different kinds of handicrafts for sale and among them, in the 18th century, Erik Persson of Bollsjö occupied a unique position since he was both skilful and versatile in his profession, metal-work, and also unusually energetic. In 1759 he submitted to the Board of Commerce samples of his work and a request that his two sons should be entitled to assist him in his handicraft in addition to their farming work. Through this application Erik Persson came to be named by Samuel Schröderstierna since 1753. Director of the Realm for fine steel and metal products with the task of promoting such workshops and factories. In a report to the Board in 1760 he announced that Erik Persson made all kinds of wall clocks, knives, locks, caskets, perpetual calendars and nocturnals, etc, and worked in iron, steel, brass, silver and mother-of-pearls, including gilding. No reply to Erik Persson's application has been found, but he pursued his handicraft trade till his death in 1794.

He was born in 1707 and, according to a contemporary parish record, started his trade in

1731. As from 1743 he is called in the parish register a clockmaker. To start with he had only a man-servant to help him. His two sons, born in 1735 and 1744, helped him when they grew up. Of Erik Persson's production four padlocks can be identified. They are a kind of combination lock with steel shackle and brass lock-case entirely covered by a simple engraving. Three have the name FOLKERNA engraved, two are signed E. P. Their dating can be established through the fact that two bear Gustav III's crowned monogram (1771-1792).

That Erik Persson also made nocturnals, night clocks with which time could be read by means of the Pole Star and the Great or Little Bear, and perpetual calendars, calendars which could be used from year to year, testifies to his versatility and to a no mean technical knowledge. No such objects of his making have been found, however, nor any caskets or knives. It is probable that he used silver or mother-of-pearl for the latter. Nor, unfortunately, have any of his clocks been yet discovered. Clock-making later became a speciality among peasant crafts in Dalecarlia, especially in Mora. In contradistinction to Erik Persson's versatility, the later clock-makers became increasingly specialized in different details of clock manufacture.